

Доц. д-р Тодор Радев е роден през 1960 г. в Пловдив. Възпитаник е на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където завършва специалностите „История“ и „Философия“ и защитава магистърската теза „Раннохристиянски ереси (II – средата на III век)“. След спечелен конкурс е редовен докторант към катедра „История на България“ в Историческия факултет на Софийския университет по програмата „Етапи и процеси в развитието на българската нация“. Защитава докторска дисертация на тема „Екзархията и българското националнореволуционно движение в Македония и Одринска Тракия (1893 – 1903)“.

Постъпва след конкурс през 1993 г. в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, където е член последователно на катедра „История“ към Филологическия факултет, на катедра „История на България“ и на катедра „История и археология“ към Философско – историческия факултет. При кариерното си развитие в Пловдивския университет придобива научните звания асистент, старши асистент, главен асистент и доцент.

Титулярен университетски преподавател е в бакалавърските програми по дисциплините „История на България (Възраждане)“ и „История на България (1878 – 1944)“. В магистърските програми води специализирания лекционен курс „Българският иредентизъм (1878 – 1919)“.

Обект на научните му интереси са българският социален и политически консерва-

тизъм, българският освободителен национализъм и иредентизъм, раннохристиянската и българската църковна история, политическата система на Княжество/Царство България. Автор е на книгите „Екзархията и българският революционен национализъм в Македония и Одринска Тракия 1893 – 1903“ (2010), „Въстанията в тактиката на българския иредентизъм 1894 – 1904“ (2015), „Политически аспекти на Българското възраждане“ (2015) и на множество научни и публицистични студии и статии. Съорганизатор и участник с академични доклади в национални и международни научни конференции.

ЧЕТНИЧЕСКАТА ВОЙНА В РЕВОЛЮЦИОННАТА ИДЕОЛОГИЯ НА ВАСИЛ ЛЕВСКИ

Todor Radev

THE CHETNIK WAR IN REVOLUTIONARY IDEOLOGY OF VASIL LEVSKI

Todor Radev

Abstract: *The article makes an attempt to specify the real tactical plan of Vasil Levski for the achievement of his strategic goal – the incitement of an uprising against the Ottoman establishment in the Bulgarian lands and the restoration of the Bulgarian state. The analysis of his documentary heritage does not reveal any repudiation of the Chetnik tactics; instead it testifies about the succession and modernization of its tactical methods. In this context, special emphasis is put on both original elements of the ideology of Levski, as well as the influence exerted on him in the due course of his military training in Belgrade and the use of a Serbian military manual for Chetnik warfare. The arguments outlined in the article are aimed at rethinking the prevailing in the historiography schematic approach to these problems of the Bulgarian national revolution.*

Keywords: *Vasil Levski, chetnik tactics, revolutionary nationalism, liberation uprising, chetnik war.*

Нашето историческо съзнание, сакрализи-
рало Васил Левски като безпримерно отдаден
на Отечеството велик национален герой, ав-
томатично асоциира неговата освободителна
мисия най-вече с оптимистичната национал-
нореволюционна идеология и саможертве-
ната практическа подготовка на всенародно
освободително въстание срещу османското
господство. Категоричната обществена убе-
деност е закономерен резултат от факта, че
възпроизвежданата от поколение на поколе-
ние колективна памет и ангажираната с „ко-
митетското десетилетие“ историография са в
своеобразен режим на взаимно влияние. Във-

лечен в неговия кръговрат, персонализиран-
ят с Апостола на Свободата преход от обрече-
ната четническа тактика на емиграцията към
проектираната обща освободителна револю-
ция в Българско е добил статута на общопри-
ет идеен постулат. Вградената в паметната
символика на възрожденския „освободителен
национализъм“ на българската „потисната
нация“¹ и действаща с неотслабващ ритъм

¹ Термините са въведени в научен оборот и използвани
в контекста на Българското възраждане от Мирослав
Хрох – ерудиран чешки изследовател на специфичните
проблеми, свързани с историческото формиране на
източноевропейските нации и съответните им видове
национализъм. Вж. Hroch 1985: 57, 102.

традиция препятства опитите за научно обосновано разграничение между идеите на историческия и митологизирания Левски.

Поради неоспоримата документална информация на изворите, свидетелстващи за прилагането на т.нар. четническа тактика в нашето освободително движение и след гибелта на Апостола, историографският укор към „ретроградния“ въстанически метод изглежда преднамерен. Оценъчният упрек към „деградиралиите“ революционни епигони на Левски има априорна стойност само според теориите за задължителните масови и кръвопролитни революции, феноменизирани като изначални гаранتي на историческия прогрес. Схематичният едноизмерен подход в историческото моделиране представя четническите акции на радикално настроената българска емиграция като наивен тактически похват, чийто неизбежен погром сякаш има предназначението да призове Апостола за неговата спасителна национална кауза – изграждането на комитетската Вътрешна революционна организация, която да подготви и осъществи всенародното освободително въстание.

В този критически контекст аналитично настроената мисъл логично се насочва към зададените в съвсем близкото минало въпроси, които целенасочено са оставени без отговор, за да имат смисъла на научно предизвикателство към следващите поколения изследователи на политическото ни Възраждане. Евристичният похват на Крумка Шарова, идващ от висотата на една впечатляваща научна ерудиция, е академичен зов за преоценка на тактическия смисъл, вложен в проектираното освободително българско въстание чрез подготвени от радикалната емиграция четнически походи в поробеното Отечество. Основателен повод за нов историографски анализ е сравнението между бързото военно поражение на Априлското въстание при съществуваща комитетска база в българските земи и многократните и значително по-продължителни и ефективни

въстания от четнически тип на остров Крит и в Босна и Херцеговина без предварително изградени вътрешни организационни структури. Освен това този тип въстанически акции доказва своя перспективен потенциал и при италианското Ризорджименто, което е силно въздействащ върху балканските национализми освободителен и иредентистки образец (Шарова 1988: 7). Не е без значение и непосредствената връзка на четническата тактика с хайдутството като утвърдена от повелите на самото подробно битие вековна форма на въоръжен отпор срещу османския гнет. Естествената приемственост между архаичната съпротивителна традиция и политическите цели на българския революционен национализъм генерира през 60-те години на XIX век появата на т.нар. „политически хайдути“. Такива са Панайот Хитов, Филип Тотю, Ильо Марков, Цеко Петков, Иван Кулин, Желю Чернев и плеяда други представители на този колоритен бунтовнически елит. В тази политическа реалност, характерна за тогавашната фаза в развитието на българското освободително движение, протича началният етап от формирането на Васил Левски като революционер (Бурмов 1974: 237 – 247). Напълно основателно изглежда формулираното в миналото гледище за идейната база на Апостола в навечерието на придобилите впоследствие епичен ореол негови организационни обиколки из Българско. *Тактическите възгледи на Левски по това време* (през първите месеци на 1868 г. – Т. Р.) – обобщава Александър Бурмов – *не превишават значително тактиката на Раковски. И Левски смята, че с чети отвън може да се предизвика въстание в България. Ролята, която отдава на предварителната подготовка, също не е голяма, щом изтъква пред Геров, че за това са необходими само 25 дни. Разбира се, Левски все пак е подготвил хората, но очевидно е, че 25 дни са съвсем малко. От друга страна изявлението му, че четите ще излязат срещу*

Турция с тояги² сочи, че въпросът за успеха на въстанието все още не му е напълно ясен (Бурмов 1974: 244). Изворово основание за това становище е известното писмо с дата 1 февруари 1868 г., което Васил Левски изпраща от Белград до пловдивския вицеконсул на Руската империя Найден Геров (ВЛД: 2009, 22 – 23, 191 – 192; ВЛДН 1973: 59 – 60; Страшимиров 2014: 22).

Показателен е фактът, че идеята за бързо въстание според четническата тактика, при това без съществена предварителна подготовка, е споделена от Левски с Найден Геров към края на неговото обучение във военната школа в Белград, популярна като Втора българска легия. Това е време, когато Апостола вече е преминал през екстремно военно образование под ръководството на сръбски офицери. По този повод, разбира се, трябва да се има предвид и неговият предишен революционен стаж в Първата българска легия през 1862 г. и в четата на Панайот Хитов през 1867 г. Няма основание за съмнение предположението, че той е размишлявал и върху теоретичния замисъл, и върху опитите за практическа реализация на известните проекти на Георги Раковски за освобождение на България от 1861 – 1862 г. и от 1866 – 1867 г., превърнали се във военно-политически фундаменти на четническата тактика. При това положение само реалният прагматичен смисъл на специфичния въстанически метод може да обясни идейното ниво на Апостола през 1868 – 1869 г.

Дискусионният проблем извира от дълбоката същност на плановете за въстание чрез чети. Априорно заклеяваният четнически авантюризм, който пренебрегва необходимостта от сериозна предварителна въстаническа подготовка в българското землище, не

може да се обясни само с негативните характеристики на нашия възрожденски революционен национализъм. Неговите радикални планове несъмнено са съобразени както с консервативната психология, излъчвана от предимно аграрната структура на българско общество (актуализирана допълнително с еволюционната тактика на църковното движение), така и със сложния геополитически възел на Източния въпрос. Призованата да следва принципите на научния обективизъм историография не е длъжна възторжено да приветства предпоставената идея за пълна самостоятелност и кръвопролитна масова саможертва на българската освободителна кауза. Наложеният абстрактен исторически модел се гради върху една догматична химера. Неизбежните зависимости от външни фактори не са политически избик на комплекс за национална малоценност, а осмислена от нашите националреволюционери реалност при цикличните кризи в сферата на Източния въпрос. Затова идейната и практическата съпричастност на Васил Левски с четническа тактика в хода на Източната криза (1866 – 1869), имаща за епицентър Критското въстание, логично го обвързва с плановете за незабавни и ефективни предимно във външнополитически аспект четнически акции в българските земи. За него евентуалните външни съюзници дори след изграждането на Вътрешната революционна организация имат съществено значение в противовес на изкуствения историографски канон, вмъкващ Апостола в доктрината за пълна и задължителна (вероятно и самоубийствена) самостоятелност на българската национална революция.³ Въздействалие върху революционното развитие на Васил Левски освободителни планове на Георги Раковски, използващи традициите на „политическото хайдутство“, проектират създава-

² В анализирания от Александър Бурмов текст на Васил Левски евентуалният бунт с тояги е изтъкнат умишлено като алтернатива при нежелание на „старите“ от букурещката Добродетелна дружина да снабдят четниците с необходимото огнестрелно оръжие.

³ По този дискуссионен външнополитически аспект на българската национална революция вж. Косев 2012: 72 – 77.

нето на четническа войска в Стара планина чрез обединение на нахлуващите от Румъния и Сърбия емигрантски чети. Същинският смисъл на планираните четнически действия в Балкана е постигането на външнополитически ефект по начин, свеждащ до възможния минимум традиционните жестоки репресии на османската власт върху обитаващото въстаническите зони християнско население. Четническата тактика се основава и върху идеята за предварителна военна подготовка на четниците в чужбина, за да може техният поход към и по Стара планина да затрудни максимално османските редовни и нередовни войски, създавайки пред дипломатията на Великите сили представа за мащабно българско въстание (Радев 2019: 59 – 80). Тези тактически възгледи и морални съображения не може да не са възбуждали у Апостола дълбок размисъл за съдбата на небоеспособните мъже, жените, децата и старците при евентуално масово българско въстание.

Символно значение за схематичния подход, наложил модела за началната хронологическа граница в дистанцирането на Васил Левски от четническата тактика и ориентацията му към идеята за изграждане на конспиративна вътрешна структура за продължителна подготовка за масово освободително въстание, има най-популярният израз от неговото писмо до войводата Панайот Хитов, хронологично ситуирано между февруари и май 1868 г. Важна роля за преднамерената историографска тенденция има Иван Унджиев в качеството си на пръв академичен биограф на Апостола (Унджиев 1967, 95 – 99). Епистоларният текст свидетелства за почтителното отношение на Дякона към персонализиращия самата четническа тактика легендарен войвода, който има решаваща роля при неговото лечение след връхлетялото го в Белград тежко заболяване. *Но пак Ви мола – пише Апостола, – и познавам за най-искренен и пръв любимец Български. Да додите при мен или да Ви пишия*

*какво ас мисла да права и ще го направа ако рече Бог с Ваше дозволение ако го намерите благосклонно и ще Ви мола да ма дозволите.*⁴ *За което ако испичеля, пичеля за цел народ, ако изгуба, губа само мене си.* (ВЛД 2009: 23). Освен исканото от считания по онова време за главен български войвода разрешение за изпълнение на замисления план, писмото по никакъв начин не свидетелства за идеен преход на Апостола от четническата тактика към проекта за вътрешна подготовка на всенародно българско въстание. Всъщност анонсираният пред войводата план на Левски е за вътрешни чети – нова идея, която вече е споделена с Найдено Геров в споменатото негово писмо до руския вицекомсул в Пловдив (ВЛД 2009: 192). Тогавашната идейна и практическа обвързаност на Дякона с четническата тактика се потвърждава и от мемоарите на неговия съратник Христо Иванов (Големия или Книговезеца), свидетелстващи за последвалите през лятото на 1868 г. промеждия на Васил Левски в Зайчар, където при опита му за организиране на чета е арестуван от сръбските власти (Маринов 1987: 238 – 239).

Обективният поглед към действителния смисъл на всеизвестния публичен девиз, одухотворяващ множеството патриотични плакати и паметници на великия национален герой, коригира началната хронологична граница на идейния преход в революционния национализъм на Левски. Констатацията е в пълен синхрон с убедителната научна обосновка на Крумка Шарова, свързваща първата и втората организационна обиколка на Апостола с плана на „Млада България“ за екстремно организиране на въстание от четнически тип в България през лятото на 1869 или пролетта на 1870 г. На фона на недостатъчно проучения от специализираната историография радикален въстанически проект контрастно изпъква автентичната

⁴ Цитатите от документалното наследство на Васил Левски и от другите исторически извори са оставени в оригинален граматически вид.

нова идея, за която Васил Левски осведомява Найден Геров и иска специалното разрешение на Панайот Хитов. Това е идеята за бърза подготовка на вътрешни чети в централната част на Стара планина, централното Средногорие и в имащата стратегически контакт с румънската и сръбската граница Северозападна България (Шарова 2000: 7 – 30; Божинов 2012: 90 – 117). Основна цел в иновативния план на Левски по това време всъщност е обединението на проектираните вътрешни български чети с нахлуващите от Румъния и Сърбия външни чети на емиграцията. Документалната аргументация в непредубедените анализи се съчетава с факта, че първите две обиколки на Левски в българските земи са финансово обезпечени от букурещкото „Българско общество“ и формацията „Млада България“, изградена върху живите конспиративни ядра на ТЦБК. Техен печатен орган е редактираният от Иван Касабов в. „Народност“, водещ политическа пропаганда с акцент върху идеята за четнически тип въстание. Съществен принос за формирането и политическите планове на „Млада България“ имат т. нар. шпиони-патриоти от българската секция на ръководения от австрийския еврей Шнайдер ефенди „Черен кабинет“.⁵ Техен конспиративен замисъл е цариградският мацинистки център на радикалния български освободите-

лен национализъм (Хаджиниколова 2014: 141 – 153), превърнат в действена съставна част на „Млада България“. Както през есента на 1868 г. (непосредствено преди първата му обиколка, из Българско), така и през март – април 1869 г. (в промеждутъка между първата и втората му обиколка), Левски усвоява чрез Иван Касабов базиращата се върху карбонарската традиция конспиративна методика и основните политически идеи на харизматичния революционен апостол Джузепе Мацини (Гандев 1946: 77 – 88). Силно конспиративно и идейно въздействие върху Апостола по същото време оказва и неговият съгражданин Теофан Райнов – мацинист и перфектен шпионин-патриот, който е инициатор и водач на пратеничеството на „Млада България“, посетило последователно Александър Херцен и Михаил Бакунин в Женева и Джузепе Мацини в Лондон през май – юни 1869 г. Невъзможно е при завръщането си към края на август 1869 г. в румънската столица Васил Левски да е останал неинформиран за препоръките, които общеевропейският „папа на революционерите“ отправя към дейците на „Млада България“ (Балабанов 1900: 195 – 196). На съвета на Мацини за непрекъснатата въоръжена активност в българските земи на готови за саможертва младежи, писмото на букурещкия център на „младите“ отговаря, че навсякъде из българското землище има малки чети, които държат органите на османската власт в постоянно напрежение (Страшимиров 2015: 131 – 132). Декларативният оптимизъм е в синхрон с поетия от Левски ангажимент като емисар на „Млада България“, подготвящ вътрешни чети в Българско за екстремно въстание от четнически тип. Точно тази ангажираност на Дякона, а не бъдещото му революционно дело, е отразена в мемоарите на Иван Касабов. *Този Васил Левски – лаконично свидетелства мемоаристът – в мое време (т.е. преди неговото оттегляне от активната политическа дейност – Т. Р.) беше най-верният наш агент* (т.е. пратеник на отъждествяваната

⁵ Разузнавателната структура на Високата порта, популяризирана чрез мемоарите на Стоян Заимов с названието „Черен кабинет“, е създадена през 1867 г. по инициатива на вътрешния министър Али паша (бъдещ велик везир). Счита се, че нейна първоначална цел е събирането на разузнавателна информация за политическите планове на емигриралите в Европа „нови османци“, които създават комитета „Млада Турция“. Поради засилената четническа активност на радикалната българска емиграция в Румъния през 1868 г. към „Черния кабинет“ е създадена и българска секция под прякото ръководство на Манол Иванов. Негова е крайно рискованата идея българските сътрудници на османското разузнаване тайно да се включат в българското освободително движение, осигурявайки му значителни парични постъпления от отпусканите им „шпионски“ турски лири. Означението „шпиони-патриоти“ е дело отново на Стоян Заимов.

с ТЦБК „Млада България“ – Т. Р.), който *ходеше из България и проповядваше въстанието* (Касабов 1905: 133). Важен индикатор за задължаващата морална обвързаност на Дякона с идеята за бързо въстание чрез вътрешни и външни чети е положената непосредствено преди втората му обиколка „народна клетва“ със собственоръчен негов подпис (Страшимиров 2014: 222).

Всеизвестен факт е, че най-плодотворна е третата организационна обиколка на Васил Левски из Българско (май 1870 – април 1872), когато като постепенно избистрена актуална трансформация на „Млада България“ в Букурещ вече действа БРК (БРЦК). Съществен принос за някои идейни корекции у Левски имат преките и косвени (чрез силно въздействащата политическа публицистика на в. „Свобода“) негови контакти с Любен Каравелов, който многократно декларира и своята привързаност към мацинисткия тип революционен национализъм (Шарова 1987: 66 – 89). По това време в основни линии е изградена конспиративната комитетска структура на Вътрешната революционна организация. Предубедената историографска нагласа налага тезата, че Васил Левски вече безвъзвратно е изоставил четническата тактика. Оцелялото документално наследство на Апостола обаче е лишено от сведения за негово радикално разграничение от методите на четничеството. Прословутата „Нареда на работниците за освобождението на българският народ“⁶ повелява: *С една обща револуция да са направи коренно преобразуване на сегашната държавна деспотско – тиранска и да са замени с демократска република (Народно управление) на*

същото това място, което ся нашите прадеди съ[с] силата на оръжието и съ[с] своята свята кръв откупили, в което безчеловечно беснеят турски касаджийи и еничари, и в което владеят правото на силата, да са подигни храм на истинната и правата свобода и турският чорбаджилък да даде място на съгласието, братството и равенството между всичките народности, българи, турци, евреи и пр. щат бъдат равноправни в сяко отношение, било въ[в] вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било, всички щат спадат под един общ закон който по вишегласието на всичките народности ще са избере (ВЛД 2009: 51). Този често цитиран текст традиционно е използван като документално доказателство, че Васил Левски е тласнал българското освободително движение към решително изоставяне на недалновидната четническа тактика, изкачвайки го теоретично и практически на задължителното за крайния успех качествено ново тактическо ниво – масовото освободително въстание. *Общата революция*, призвана да отхвърли османската власт и да положи основите на *демократска република*, обаче, не е тактически метод, а голямата стратегическа цел, посочена в своеобразния преамбюл на „Наредата“, който неслучайно е означен като „Подбуда и цел“.

Автентичните документални сведения показват, че и в първостепенен извор за най-високото ниво в идейното развитие на Левски, какъвто безспорно е „Наредата“ (или т.нар. Проектоустав), присъстват характерни за четническата тактика елементи. Тайната полиция очевидно е въоръжена структура на Вътрешната революционна организация, имаща характер на постоянно действащи малки вътрешни чети със специално предназначение. *Членовете на полицията* – повелява „Наредата“, – *трябва да са хора избрани, юнаци, решителни, верни и постоянни* (ВЛД 2009: 52). Предвижданият подбор на кадри не се различава от изискванията за четниците в предиш-

⁶ Следващите цитати от Проектоустава на Вътрешната революционна организация са според неговия най-ранен известен вариант с характерните за Левски граматически особености, тъй като популярният редактиран текст на „Наредата“ всъщност е препис, направен по-късно от дейци на Троянския частен революционен комитет.

ните четнически правилници и закони на Георги Раковски и Панайот Хитов. Предвидено е малките вътрешни чети на тайната полиция да са *распръснати по сичките градища*. Те са поставени под директния контрол на Централния комитет в Ловеч. На вътрешния Централен комитет е дадено правото да определя количествените параметри на тайната полиция. Според принципите на строгата конспирация *никой от чясните комитети нема да знай от кои лица тя състои*. Със своите ревизионни, разузнавателни и наказателни акции малките чети на тайната полиция следва да са *извършителна власт на Ц. К.* Предишната идея за създаване на вътрешни чети е база, която е доразвита от Левски в организационно отношение: *С хора, било за вайводи, пощари, полициени, или пък за действующ на първи позив вайници, ще са снабдява Ц. Р. Б. К. или направо, или чрез другите чясни комитети, по наредбата, която той ще им даде* (ВЛД 2009: 52).

Безпристрастният прочит на „Наредата“ дава индикация, че Васил Левски не е отхвърлил добре известните му от личен опит позитиви на четническите правила, а се стреми да ги усъвършенства и приспособи към новите условия при вече изградената комитетска мрежа. Специално внимание в Проектоустава е отделено на качествения подбор на вайводите, които в хода на готвеното въстание очевидно отново ще командват чети. *Когато някой вайвода са яви на ЦК и поиска да бъде приет – инструктира Проектоуставът, – трябва по напред да положи испит от нужните военни науки, пред комисията военна, която Ц. К. ще нареди и според знанието му ще застъпи и приличното място – без испит ни е приет никой. Длъжностите на вайводите са: да пригледват позициите, да изберат и определят бранителните точки и да направят нужните фортификаторни планове за укреплението им, да назначат опирационните и комуникационните линии, да направят нуж-*

ния воен закон и най-подир да вдигнат народните байраци и да прогласят народната свобода и Българската република (ВЛД 2009: 53). Силно впечатлява фактът, че вайводите са призовани веднага след началото на въстанието да изработят специален военен закон. Това определя водещата им роля в условията на реална война, когато действието на „Наредата“ следва да се прекрати. *Тоя закон – подчертава заключителната забележка в Проектоустава – ще трае до захващанieto на революцията – щом гръмне първата пушка важността му пада и ще влезе в действие нов воен закон когато вайводите с съгласието на Ц. Комитет нареждат* (ВЛД 2009: 54).

Запазените документи на Левски от 1871 г. съдържат показателни сведения за неговите намерения как да се приложат ефективните методи на четническата тактика при подготовяното мащабно българско въстание. Затова е необясним слабият интерес на специализираната историография към тази отдавна въведена в научен оборот и впоследствие публикувана в актуализирани варианти изворова база. Спорадичните изключения отново открояват научния принос на изследовател, в чийто впечатляващ историографски арсенал неизменно изпъква стремежът за цялостен и максимално обективен анализ на изворите (Шарова 2000: 19 – 21). В конкретния случай специално внимание заслужава писмото на Васил Левски до Данаил Попов, писано на 5 февруари 1871 г. В него Апостола апелира за ускорени действия за осигуряване на модерно оръжие. По всяка вероятност той е осведомен и впечатлен от скорошното поражение на Франция във френско-пруската война и последвалите барикадни боеве в Париж при започналата гражданска война, генерирала учредяването на т.нар. Парижка комуна. *Като бъдим вече готови да купим горните пушки – пише Левски на най-доверения си съратник в Турну Мъгуреле, – в същото време ще ни трябват хора! Които познават що*

годе военната тактика. Ще намерим войводи, но неучени, а юнаци за извън градовете; като за по планини, друмища, села и пр., а за градовете трябва по-ученички! Що годе да познават тактика, и дисциплина. Да знае кои улици да затвори, кои да отвори, кои и какви къщи трябва да осигори за профилиране, срещу всякакви противности, каква форма трябва да даде на шията който ще заобиколи града според местоположението му, ако има реки, блата, гори и шомати места! (ВЛД 2009: 29). Този текст представя синтезирано част от военния план на Васил Левски за готвеното въстание, в което на четническата тактика и войводите от типа на Панайот Хитов и Филип Тотю с присъщата им четническа тактика е отредена важна роля. Въстаническите действия в градовете предвиждат барикади, укрепления, военна дисциплина и гъвкаво военно съобразяване с тактиката на противника, но очевидно и в този аспект планът разчита на специфичната четническа методика. В градските условия обаче Апостола повелява да се приложат усвоените във Втората легия правила за четническа война, изискваща съответния вид обучени военни предводители.

Убеден в прагматичната необходимост да се използва потенциалът на четническата тактика при предстоящото въстание, Левски закономерно поддържа непрекъсната епистоларна кореспонденция с живеещите в емиграция авторитетни войводи на „политическите хайдутини“. Той се стреми да ги приобщи към своя нов революционен проект, прокарвайки и идеята за зимна въстаническа акция. *Размислете зрело* – пише Апостола на 1 март 1871 г. до намиращия се в Одеса емблематичен за четническата традиция войвода Филип Тотю, – *че работата ни не е само по Бълканат! Но революцията в место, после идат главните пътища и подир тях селата, на после гората?!!! Виш сега, ни ще ли ни помогне зимата! Която ще отегчи пътят на войските (редовната турска армия – Т. Р.), а решително на арти-*

лерията и всадниците! Без тях султанът е мъртав, а ния сме господари вече (ВЛД 2009: 30). Утвърдено е историографското гледище, че идеята на Васил Левски за зимно въстание е оригинално иновативно хрумване, но то вероятно е резултат и от военното му обучение в Белград, където сръбските офицери обръщат специално внимание на този вид ефективни на изненадата при въстание от четнически тип.

Стремежът на Левски да усъвършенства четническата тактика като важен елемент от цялостната тактическа система на готвеното въстание личи от неговите призови до Любен Каравелов и Иван Кишелски за превод от сръбски или руски на български език и отпечатване на подходящи учебни книги. *Войнишките правила* – пледира Апостола в писмо до Данаил Попов от 26 април 1871 г. – *ги искаме преведени на български, на напечатани. Първо да са тури да ся печята фортификацията и тактиката с фигурата (образите), без друго е нужна от сичката най-напред. После всичките други: полска служба, логорна служба, унутрашна служба и пешячко правило. Фортификацията, точно с сичкият образи най-добре може да са приведе от руски на български. Нека Каравелов да пиши в Одеса, или дето знае, чи може да са намери някой да я приведе, по-просто български, комуто ще заплатим. Също и другити да са приведат на български, чи ако не могат да ги напечатат нека ни ги проведат ръчписни, чи нии щем са мъчи да приписваме като са ни може инак* (ВЛД 2009: 35; ВЛДН 1987: 83). В следващото свое писмо до Данаил Попов с дата 30 април 1871 г. ръководителят на Вътрешната революционна организация отново акцентира върху необходимостта от теоретични военни книги, подходящи за българските условия: *Въ[в] вашето* (предишното му писмо до специалния конспиративен посредник в Турну Мъгуреле – Т. Р.) – *имахти бележка за Каравелова, да прибърза с бележите и войнишките правила да ся припишат на български. От тях*

по-първата е фортификацията, за която да намерити Каравелов кой по-способен да я приведе на чисто български със сичкият фигури (образи). Същият може да задължи пък Киселски (българина на руска военна служба подполковник Иван Кишелски, впоследствие генерал – Т. Р.)⁷ – той да намери та от руски на български, защото нашата фортификация дето сме я учили от сръбски, няма вътри всичкият образци, без които са ни бива (ВЛД 2009, 36; ВЛДН 1987, 84). Цитираният пасаж свидетелства, че при титаничното си организационно дело Апостола използва някакво учебно пособие за военна подготовка. Това се потвърждава от данните на родственика му Васил Караиванов за ползвана от Левски сръбска „четническа книга“ (Караиванов 2014: 235). Тези данни, допълнени със сведенията на Иван Драсов за обсъжданите при основаването на частния комитет в Ловеч задачи на четите, подтикват Крумка Шарова към основателното предположение, че Васил Левски е притежавал някакъв сръбски военен учебник. По всяка вероятност това е книгата на сръбския офицер Любомир Иванович (през 1867 – 1868 г. щабскапитан и адютант на княз Михаил Обренович, впоследствие полковник), известна с българското си заглавие „Четование или война с чети“, която е използвана при военното обучение на Втората легия в Белград (Шарова 2000: 23). Изворова индикация в този смисъл е писмото на Апостола до Данаил Попов от 20 юни 1871 г. *Нали Ви отговорих* – напомня предишните си призови Левски, – *какво ни ни са потребни на сръбски език, само за мен, да* (т.е. за него сръбският език е разбираем – Т. Р.), *но други не могат и да откъснат* (не разбират сръбския текст – Т. Р.). *Затова Ви и писах да видити или в Одеса, или в Букурещ да са приведат на български*

и ще бъдем добри платци. Много бихме направили, ако наскоро намерите кой да приведе „Четно ратоване“⁸, „Полска служба“ и „Логорната служба“, тройно ще му платим на преводачът (ВЛД 2009: 47).

След неколкотократно апели на Левски за превод на български език и отпечатване на такъв тип книги, Любен Каравелов се заема с издирване и превод от сръбски на български език на ползваното от ръководителя на вътрешните комитети военно ръководство за четническа война. Реализацията обаче се забавя и е осъществена след гибелта на Апостола – през пролетта на 1873 г. Тогава е организирана мисията на Иван Сапунов в Белград, където със съдействието на сръбското военно министерство му е осигурена книгата на Любомир Иванович. Учебният наръчник за война чрез чети е доставен в Букурещ и Любен Каравелов се заема с превод и редакция, а впоследствие го отпечатва в печатницата „Свобода“ (Митев 2012: 65 – 66). На 20 октомври 1873 г. в. „Независимост“ съобщава в рубриката „Книжевни известия“ (на предпоследната седма страница) за появата на книгата. *Излезла е на български език – анонсира печатният орган на БРЦК – книжка под заглавие „Четование или война с чети“, която е преведена от сръбски и която е съчинена от г-на Любомира Ивановича. Цената е 1 франг. Намира се за продан в редакцията на в. „Независимост“⁹.*

Известно е, че през есента на 1867 и първите месеци на 1868 г. сръбски офицери обучават в Белград с ускорена методика постъпилите във военната школа българи по различни военни дисциплини. Най-важно значение

⁷ Иван Кишелски забавя, но впоследствие все пак изпълнява тази препоръка на Левски – вж. Кишелски, Ив. Ръководство за успешен бой с турците. Букурещ, изд. печатницата на в. „Стара планина“, 1876.

⁸ Посоченото от Левски „Четно ратоване“ е част от оригиналното заглавие на военния наръчник на щабскапитан Любомир Иванович, отпечатан през 1868 г. в държавната печатница в Белград по специална препоръка на сръбското Военно министерство – вж. Ивановић, Љ. Четовање или четничко ратовање. Београд, 1868.

⁹ В. *Независимост*, год. IV, бр. 1, 20 октомври 1873 г.

сред тях има т.нар. „четоване“ („четование“) поради плановете на Сръбското княжество за инспириране на четническа война в България, Босна и Херцеговина, съчетана с настъпателни действия на сръбските войски в населените със сърби провинции на Османската империя (Шарова 1974: 467). По всяка вероятност за теоретичната подготовка на проектираната четническа офанзива е отпечатано учебното пособие на сръбския офицер Любомир Иванович. В българския превод на неговия учебник по „четование“, подготвен от Л. Каравелов, липсват данни за автора и за времето, когато е отпечатан оригиналът. Индикация, че оригиналната книга е издадена специално за посочените цели, е обяснителната бележка с кратка информация, че авторът е ползвал отпечатания през 1864 г. в Белград военен наръчник „Начала на четоването“ в сръбски превод, направен от капитан Йован Драгашевич (Иванович 1873: 52) – първоначалният командир на Втората българска легия (Шарова 1974: 468). Българският вариант и оригиналното издание са в джобен формат, подходящ за практическото им предназначение.¹⁰ Като косвено доказателство, че Левски е използвал точно този учебник, може да се приеме фактът, че в букурещкото издание на книгата фигурални изображения има само на една от страниците (Иванович 1873: 91) – недостатък на учебното пособие, изтъкнат в епистоларните указания на Апостола за по-голяма нагледност в поръчаната от него военна книжнина.

Най-съществено значение, разбира се, имат текстовите пасажии на „четническата книга“, аналогични на теоретичните възгледи на Левски за тактическите военни параметри на готвеното българско въстание. *С чети се воюва тогава* – обяснява в самото начало на книгата си Л. Иванович, – *когато един народ възври под игото на завладателите, но няма*

достатъчно средства да се отърве от тях и да им стои насреща с равна сила. В такъв случай юнаците са събират и съставляват чети, които са намецат по планините и по рътовете. От тие места четите употребяват различни средства, за да повредат колкото са може повече на общият неприятел и да затруднат положението му; а от друга страна, тие насърчават единородците си да земат оръжието в ръка, да върват против неприятелите и да бранат свободата си и отечеството си (Иванович 1873: 3 – 4).

Четническият военен наръчник на Любомир Иванович, останал в периферията на историографския интерес към формирането на тактическите възгледи на Левски за готвеното освободително въстание, включва подробни указания за успешна четническа война. Обърнато е специално внимание на качествата, които трябва да притежават четниците и *четоводците* (войводите). Авторът описва всевъзможни тактически похвати при четнически действия срещу редовната войска на противника. Включени са елементи на военната психология, изисквания за базите, за охранителните стражи и разузнавателните части на четите. Дават се указания за отношенията между четниците и населението в зоните на четническа активност, които Левски прагматично е усвоил. *Ето защо* – повелява военният наръчник – *първото условие за успехът на четите е да не нападат на жителите, да ги не притесняват и да ги не ограбват; но да ги бранят и защитават без да гледат на вяра и народност* (Иванович 1873: 6). Сръбският офицер изтъква, че когато се увеличи броят на четите и успехите им, от тях може да се образува малка войска, която да пристъпи към военни действия според правилата на редовната армия. *Ако ли тие войски* – пояснява Л. Иванович – *са още слаби и не могат да са мерат с неприятелят на бойното поле, то трябва да са държат и навъртат по планинските места. Там щат да са бият по на-*

¹⁰ Българският вариант е с размери 12,5 / 8 см; 123 текстови страници, отпечатани на тънка хартия.

чалата на планинското сражение (Иванович 1873: 10). За по-голяма убедителност авторът на военния наръчник е включил кратък исторически преглед на успешни военни действия от четнически тип през втората половина на XVIII и началото на XIX век в Испания, Централна Европа, Русия и Сърбия. Акцент е поставен върху испанската „герила“ и руската партизанска борба срещу нашествието на Наполеон Бонапарт и върху сръбските освободителни въстания. *Из този кратък исторически преглед – обобщава поучителните примери от миналото сръбският офицер – лесно може да се види, че изкуството на четничката война е вървяло полека-лека; но най-после се е развило до такава степен, щото и най-главната войска не е могла да одържи победа против този способ воевание* (Иванович 1873: 24 – 25).

Специално внимание следва да се обърне на възприетите от Левски указания, препоръчващи зимното време като особено благоприятно за успешна четническа война. *В това време – инструктира Л. Иванович – четите са длъжни да работат съ[с] сичката своя сила. Когато войската (вражеската редовна армия – Т. Р.) са размести да зимува, то тя е длъжна да захване по-обширна местност, следователно нейните части ще бъдат оставени с малка защита. И така, четата трябва: първо, да отсече една голяма част от неприятелската войска и да я отдели от главния ѝ стан; второ, да уплаши неприятелят съ[с] своите чести и изненаданни нападения* (Иванович 1873: 106). Тези препоръки, които несъмнено са били включени при военното обучение по „четование“ във Втората българска легия в Белград, са проникнали трайно в иновативната мисъл на Дякона. Ползвайки впоследствие при организационната си работа в Българско книгата на Любомир Иванович, той възприема тактическата идея за зимно четническо въстание въпреки логичния усет, че това е план, който войводите на „политическите хайдутини“ трудно ще

приемат поради вековните сезонни традиции на въоръжената антиосманска съпротива.

Императивно налаганата от Васил Левски идея за осигуряване на професионално военноръководство за четите и за въстаническата отбрана на укрепените градове вероятно отново е възприета от обучението във Втората легия и указанията в ползвания от него военен наръчник. Същевременно тя е доразвита от Апостола, като е съобразена със стратегическите военни параметри на българското землище. *„Четническата книга“ на Любомир Иванович повелява и препоръчваното от Левски правило всяка чета да включва в командния си щаб и един учен офицерин, който да разгледва плановете, да узнава положението на неприятелската войска и пр.; с една дума той трябва да бъде помощник на войводата* (Иванович 1873: 49 – 50).

Изключително въздействие за оформянето на актуалния тактически арсенал на Апостола, насочен към главната стратегическа цел (успешно освободително въстание), по всяка вероятност е оказала заключителната част на ползвания от него наръчник за четническа война. Чрез нея авторът на книгата призовава четническите командири за активни действия в защита на местните *народолюбци*, репресирани от чуждата власт: *Предводителите са длъжни да покровителствуват на такива хора и да им помогнат да съставят и сами четици из жителите. Сичкото това трябва да става не в градовете, но в многонаселените места. Тие четици трябва да бъдат тясно свързани с главната чета. Тие са длъжни да ходат по селата и да бунтуват народът против тираните* (Иванович 1873: 121). Васил Левски възприема и прилага творчески този подходящ за българските условия тактически ход, проектиращ възможността за широкообхватно, интензивно и продължително въстание, подкрепено и от традиционно резервираната към радикалните бунтовнически авантюри семейна структура на българското

възрожденско общество. *Ако бъдат употребени подобни средства – убеждава Л. Иванович, – то сичкият народ, като види въ[в]ъстанието своето собствено спасение, ще да обикне свещенната причина, за която е захваната войната, и ще да възстане на оръжие. Даже самите семейства (фамилии) ще да работат за ползата на въстанието* (Иванович 1873: 122).

Историческите извори недвусмислено свидетелстват, че дори в апогея на своята революционна дейност Васил Левски не изключва четническата тактика от цялостния тактически план, обуславящ главната стратегическа цел – успешно освободително въстание. Напротив, подготвяните от харизматичния ръководител на комитетската мрежа въстанически действия са с измеренията на голяма четническа война. Сред приносните елементи, конструирани от Апостола, е идеята за различни видове вътрешни чети, които биха могли да образуват значителна по качество и количество въстаническа войска. На външните чети на емиграцията той отрежда ролята на допълнителен въстанически катализатор. Документалното наследство на Левски показва, че той не е и лансираният от преднамерената историографска версия принципен противник на навлизането на външни чети в България. Епистоларната му кореспонденция с пребиваващите в чужбина войводи апелира тези инициативи временно да се прекратят, за да не активират излишно османската власт, с което да провокират опасност от ликвидация на изграждащата се в българското землище тайна комитетска мрежа. Същевременно, актуализираната според възгледите на Апостола четническа тактика повелява външните чети и техните войводи да се поставят под безпрекословния контрол на Вътрешната революционна организация.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES):

- Балабанов 1900:** М. Балабанов. При Мацини. – *Летописи*, I, 1900, 10, 190 – 196. [M. Balabanov. Pri Matsini. – *Letopisi*, I, 1900, 10, 190 – 196.]
- Божинев 2012:** П. Божинев. *Цариградските българи между реформите и революцията 1875 – 1877*. София: Професор Марин Дринов, 2012. [P. Bozhinov. *Tsarigradskite balgari mezhdu reformite i revolyutsiyata 1875 – 1877*. Sofia: Profesor Marin Drinov, 2012.]
- Бурмов 1974:** А. Бурмов. *Избрани произведения в три тома*. Т. 2. София: БАН, 1974. [A. Burmov. *Izbrani proizvedenia v tri тома*. Т. 2. Sofia: BAN, 1974, 237 – 247.]
- Гандев 1946:** Хр. Гандев. *Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност*. София: Нива, 1946. [Hr. Gandev. *Vasil Levski. Politicheski idei i revolyutsionna deynost*. Sofia: Niva, 1946.]
- Ивановић 1868:** Љ. Ивановић. Четовање или четничко ратовање. Београд, У Државној печатници, 1868. [L. Ivanovich. *Chetovanie ili chetnichko ratovanie*. Beograd, U Drzhavnoj pechatnitsu, 1868.]
- Иванович 1873:** Л. Иванович. *Четование или война с чети (Превод от сръбски)*. Букурещ: Свобода, 1873. [L. Ivanovich. *Chetovanie ili voyna s cheti (Prevod ot srabski)*. Bukuresht: Svoboda, 1873.]
- Караиванов 2014:** П. Караиванов. *Васил Левски по спомени на Васил Караиванов – първи братовчед на Апостола*. София: Караиванови – НК, 2014. [P. Karaivanov. *Vasil Levski po spomeni na Vasil Karaivanov – parvi bratovched na Apostola*. Sofia: Karaivanovi – NK, 2014.]
- Кишелски 1876:** И. Кишелски. Ръководство за успешен бой с турците. Букурещ, Изд. печатницата на в. „Стара планина“, 1876. [I. Kishelski. *Rakovodstvo za uspeshen boi s turtsite*. Bukuresht, Izd. pechatnitsata na v. „Stara planina“, 1876.]
- Косев 2012:** К. Косев. Виждането на Левски за българското освободително въстание – същност, приложение, резултати. – В: *Българското възрожденско общество – проблеми, борби и постижения*. София, 2012, 72 – 77. [K. Kosev. *Vizhdaneto na Levski za balgarskoto osvoboditelno vastanie – sashtnost, prilozhenie, rezultati*. – V: *Balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo – problemi, borbi i postizhenia*. Sofia, 2012, 72 – 77.]
- Маринов 1987:** М. Маринов. *Христо Иванов Големия. Личност и дело*. София: Отечествон фронт, 1987. [M. Marinov. *Hristo Ivanov Golemia. Lichnost i delo*. Sofia: Otechestven front, 1987.]
- Митев 2012:** П. Митев. *Недопрочетени страници из политическото ни Възраждане*. София: Стандарт, 2012. [P. Mitev. *Nedoprocheteni stranitsi iz politicheskoto ni Vazrazhdane*. Sofia: Standart, 2012.]
- Радев 2019:** Т. Радев. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и смисълът на четническата тактика. – В: *Обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджата (1868 г.)*. София, 2019, 59 – 80. [T. Radev. *Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha i smislat na chetnicheskata taktika*. – V: *Obedinenata cheta na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzhata (1868 g.)*. Sofia, 2019, 59 – 80.]
- Страшимиров 2014:** Д. Страшимиров. *Васил Левски. Живот, дела, извори*. Т. 1. София: Изток – Запад, 2014. [D. Strashimirov. *Vasil Levski. Zhivot, dela, izvori*. Т. 1. Sofia: Iztok – Zapad, 2014.]
- Страшимиров 2015:** Д. Страшимиров. *Васил Левски. Живот, дела, извори*. Т. 2. София: Изток – Запад, 2015. [D. Strashimirov. *Vasil*

- Levski. Zhivot, dela, izvori*. Т. 2. Sofia: Izток – Zapad, 2015.]
- Унджиев 1967:** И. Унджиев. *Васил Левски. Биография*. София: БАН, 1967. [I. Undzhiev. *Vasil Levski. Biografia*. Sofia: BAN, 1967.]
- Хаджиниколова 2014:** Е. Хаджиниколова. Мацинизмът в революционното движение или още за съществуването на формацията „Млада България“ (1868 – 1869). – *Исторически преглед*, 1-2, 2014, 141 – 153. [E. Hadzhinikolova. *Matsinizmat v revolyutsionното dvizhenie ili oshte za sashtestvuvaneto na formatsiyata „Mlada Bulgaria“* (1868 – 1869). – *Istoricheski pregled*, 1-2, 2014, 141 – 153.]
- Шарова 1987:** К. Шарова. Васил Левски и Любен Каравелов в началната история на Българския революционен централен комитет. – *Исторически преглед*, 7, 1987, 66 – 89. [K. Sharova. *Vasil Levski i Lyuben Karavelov v nachalnata istoria na Balgarskia revolyutsionen tsentralen komitet*. – *Istoricheski pregled*, 7, 1987, 66 – 89.]
- Шарова 1974:** К. Шарова. Втората българска легия в Белград (1867 – 1868). – В: *В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане*. София, 1974, 445 – 503. [K. Sharova. *Vtorata balgarska legia v Belgrad* (1867 – 1868). – V: *V pamet na akademik Mihail Dimitrov. Izsledvania varhu Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia, 1974, 445 – 503.]
- Шарова 2000:** К. Шарова. Планът за въстание в България през 1869 г. и идеята на В. Левски за вътрешни чети. – В: *Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г.* София, 2000, 7 – 30. [K. Sharova. *Planat za vastanie v Bulgaria prez 1869 g. i ideyata na V. Levski za vatreshni cheti*. – V: *Balgarskoto revolyutsionno dvizhenie v navecherieto na sazdavaneto na BRTsK 1869 g.* Sofia, 2000, 7 – 30.]
- Шарова 1988:** К. Шарова. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в историята на българското революционно движение. – В: *Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи*. София, 1988, 5 – 44. [K. Sharova. *Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha v istoriyata na balgarskoto revolyutsionno dvizhenie*. – V: *Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha. Chuzhdestranni dokumenti*. Sofia, 1988, 5 – 44.]
- Hroch 1985:** М. Hroch. *Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge, 1985.
- Списък на съкращенията (Abbreviations):**
- ВЛДН 1973:** *Васил Левски. Документално наследство*. София: Наука и изкуство, 1973.
- ВЛД 2009:** *Васил Левски. Документи*. Т. 2. Автентичен текст. Исторически коментар. София: Златен змей, 2009.
- Доц. д-р Тодор Радев**
ORCID iD: 0000-0001-8416-0076
Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“
todor.radev@uni-plovdiv.bg